- زانكۆی سەلاحەددین
- كۆلیژی زمان
- بەشی زمانی كوردی
- قۆناغی سێیەم
- بابەت: زمانەوانی كارەكی

زمانەوانی كارەكی

(علم اللغة التطبيقي)

(Applied Linguistics)

دانانی

م.ی. رزگار ئیسماعیل كەریم

ئیمێڵی زانكۆیی: rizgar.Kareem@su.edu.krd

هەولێر (٢٠٢١- ٢٠٢٢)

زمان و زمانەوانی کارەکی

١-١-زمان چییە ؟

زمان یەکێکە لەو دیاریانەی کە خوای گەورە بە مرۆڤی بەخشیوە ، رۆڵێکی گرینگ لە ژیانی مرۆڤدا دەبینی ، زمان دیاردەیەکی ئالۆزە ، بۆیە هەر لە زووەوە مرۆڤ هەولیدا وە لە نهێنی ئەو دیاردەیە بگات و وەلامی زۆر پرسیاری وەکو ئەمانە بداتەوە ، زمان چییە ؟ چۆن کار دەکات ؟ چۆن گەشە و گۆرانی بەسەر دادیت ؟

زمان بەردی بناغەی کۆمەلە و هەموو بوارەکانی ژیانی مرۆڤی داگیرکردووە و پەیوەندی مرۆڤ لەگەل خەلکی تر و دەورو بەر دەست نیشاندەکات ، بەجۆرێ بەبێ بوونی زمان کۆمەلگەی مرۆڤایەتی ئەستەمە چالاکی کار کردنی بێتە کایەوە و بەردەوام بێ جگە لەو سیستەمە دەنگییەی ، کە پشت بە ئەندامانی ئاخاوتن دەبەستێ ، زۆر جار بە سیستەمی پەیوەندیکردنیش دەگوترێ زمان ، کە بە شێوەی هێمای گۆنە کراو دەبینرێت ، وەك : هێمای زانایانی بیرکاری و کۆمپیوتەر ، یان هێمای جەستەی (کەرلالەکان ، ... هتد ، بەلام ئەم سیستەمانە هەرگیز ناگەن بە زمان . ئێمە رۆژانە بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیکی لە زۆربەی بارەکانی ، زمان بەکاردەهێنین ، بەمەش زمان وەك هۆکار دەبینرێ ، نەك ئامانج ، بۆیە مرۆڤ هەر کارێك بکات و بۆ هەرلایەك بچێت زمان بەکاردەهێنێ . واتە بە جۆرێك لەگەل زماندا ئاوێتەی یەکتربوونە ، ناتوانرێت لێك جیا بکرێنەوە .

پێناسەکردنی ئەم دیاردەیە ئالۆزە (زمان) کارێکی وا ئاسان نییە ،بۆیە زمانەوانەکان بۆ پێناسەی دیاردەیەکی وەك زمان هاوڕانین ، هەریەکەو لە روانگەیەك سەیری زمان دەکات و بە پێی زانیاری و شارەزایی خۆی لە چ بوارێك لەو روانگەیەوە سەیری زمانی کردووە ، پێناسەی کردووە .

لێرەدا لە دوو روانگەوە بیرو بۆچوون و پێناسەکانی زمان دەخرێتە روو :

یەکەم / لە ڕووی وشەییەوە :

لەناوی ئەو ئەندامەوە هاتووە ، کە لە ناو زاری ئادەمیزاد دایە ، بۆ دروستکردنی دەنگ و قوتدانی

خۆراك بەکاردێ . بەلام ئەوەی کە بۆتە هۆی سەرەکی ناولێنانی بۆ دروستکردنی دەنگ و وشە و رستە و ئاخاوتن دەگەرێتەوە . کەواتە زمان بە لێپسراوی یەکەم دادەنرێت بۆ ئاخاوتن .

دووەم / لەڕووی زاراوەوە :

هەروەك پێشتر ئامـاژەی پێـدرا ، زمـان روانگـەو پێناسـەی جیـاوازی بـۆ کـراوە ، لـە خـوارەوەش هەنـدێ لـەو پێناسەو روانگە جیاوازانە دەخەینە روو :-

-"**مارتنـت**" دەڵێـت : (زمـان هۆیەکـە بـۆ لەیـەك گەیشـتن ، دەکرێـت بەچـەند دانەیـەکی وردەوە ، کـە هەریەك لەو دانانە خاوەنی واتا و فۆرمن .

-"**کـۆ زمانەوانـەکان** " دەڵێـت: (زمـان کۆمەڵـە شـێوازێکی جیایـە ، کـە هەریەکـەیان بـۆ بـارێکی تاییـەت دەست دەدات ،(لە روانگەی کۆمەلایەتی).

-"**هۆگۆ شۆخارت**" دەڵێت : (زمان بەرهەمی دەرونی تاکە کەسێکە) ،(لەلایەنی دەرونی).

جگە لەم پێناسەی سەرەوە چەندین پێناسەی تـر لـە ئـارادان ، کـە هەرهـەموویان لـەو خاڵـە یـەك دەگرنـەوە کە زمان چەند تاییە تمەندیەکی هەیە .

١-١- پێناسەی زمانەوانی :

زانایـانی زمانـەوانی (Linguistics) هاوچـەرخ زمانـەوانی بـەوە پێناسـە دەکـەن زمانـەوانی لێکۆڵینەوەیـە لـە زمـان، لێکۆڵینەوەیـەکی زانسـتی و بابـەتی، پشتبەسـتوو بـە وەسـف و شـیکردنەوە. توێژینەوەیـەکی زانستیانەی زمانە هەر بۆیـەش زاراوەی زانسـتی زمـانی بـۆ بـەکاردەهێنرێت، بـەم پێیـە زانسـتی زمـان دابـەش دەبێتە سەر دو زاراوە (زانست) و (زمان) .

١-٢- لقەکانی زمانەوانی :

أ- زمانەوانی تیۆری (Theoretical Linguistics):

زمانـەوانی گشـتی بـۆ ئـەم جـۆرەی زمانـەوانی بـەکاردێنن. زانسـتێکە لێکۆڵینـەوە لـە بـیردۆز و پرۆگـرام و دیاریـدە زمانەوانییـەکان و گەشـەی زمـانی مـرۆڤ بـە پێـی ئاسـتەکانی دەنگسـازی و وشەسـازی و رستەسـازی و واتاسـازی لـە کـۆن و نوێـدا لـە گشـت زمانەکانـدا دەکـات . سـەرەڕای ئەمانـەش بـاس لـە رێبازەکـانی لێکۆڵینـەوە و دەسـکەوت و کـەموکوڕیان لـە زمانـدا دەکـات وەك رێبـازی مێـژوویی و وەسـفی و بـەراورد و بەرامبەری . ئەم لقە زمانەوانییەش چەند جۆرێکە لەوانە :

١- **فۆنـەتیك** / ئـەو لقـەی دەنگسـازییە ، دیاردەیـەکی گشـتییەکە لـە دەنگـەکانی زمـان دەکۆڵێتـەوە لـەڕووی دروستکردن و گواستنەوە و وەرگرتنەوە واتە لە کەرەستە هەرە خاوەکانی زمان دەکۆڵێتەوە.

- **فۆن/** بچووکترین دانەیە لەقسەکردندا بە لێکدانیان ئاخاوتن دروست دەبێ.

٢- **فۆنولـۆجی/** ئـەو لقـەی دەنگسـازییەکە لـە دەنگـەکانی زمـانێکی تایبـەت دەکۆڵێتـەوە لـە رووی دەستنیشـانکردنی فۆنیمـەکانی ئـەو زمانـەوە چـونیەتی ریزبەنـدی و لێکـدانیان لـە قـاڵبی برگـەی فۆنولۆچیدا. هـەروەها دەستنیشـان کردنـی ئـەو گۆرانانـەی کەبـەرە فۆنیمەکانـدادێ لـە کـاتی لێکـدانیان، وەك سوان ، لێکدان ، گۆران، جیگۆرکی.

- **فۆنیم** / کورتترین دەنگەکـە واتـا دەگـۆڕێ وەك (دەنـگ ، رەنـگ ، زەنگ)بـەهۆی یـەك فـۆنیم واتاکـە گـۆڕا (د – ڕ – ز).

٣- **مۆرفۆلۆجی:** لە پێکهاتەی ناوەوەی وشە دەکۆڵێتەوە.

- **مۆرفیم/** بچووکترین دانەی واتادار زمانە، یان خاوەن ئەرکی زمانە.

٤- **سینتاکس/** لەدەستووری دانە پاڵ و ڕیزکردنی وشەکان دەکۆڵێتەوە لە چوارچێوەی ڕستەدا.

٥- **واتاسازی:** ئەم ئاستە بریتییە لە دوو لق:

أ- **سیمانتیك/** لە دیوی ناوی هێما دەکۆڵێتەوە ، واتە پەیوەندی نێوان ناو و ناولێنراوە.

ب- **پراگماتیـك/** لە پەیوەنـدی نێـوان هێمـا و بەکارهێنەرەکـە دەکۆڵێتـەوە ، واتـە لێکدانـەوەی واتایـە لـە دەوروبەری گوتن.

ب- زمانەوانی کارەکی (Applied Linguistics) :

١- پێناسەی زمانەوانی کارەکی :

* **زمانـەوانی کـارەکی : ((بوارێکـە لـە بوارەکـانی زمانـەوانی ، کـە بریتییـە لـە ئە نجامـدانی یـان جێبـەجێکردنی ئـە نجام و شـێوازە هونەریـەکانی میتـۆدی زمـانی لـە شـیکردنەوە و لێکۆڵینـەوەی بـوارێکی نازمانیدا)) .**

* **زمانەوانی کارەکی : ((بریتییـە لـەو شـێزازانەی یـان ئـەو ئە نجامانـەی لـە بابـەتێکی زمانەوانیـدا فێـری دەین یان دەستمان دەکەوێت کاتێك لە بوارێکی نازمانیدا بەکاریدەهێنین)) .**

* **زمانەوانی کـارەکی : ((لقـی دووەمـی زمانەوانییـە و سـود لـە ئـە نجامی لێکۆڵینـەوەکانی زمانـەوانی گشـتی وەردەگرێت و لە بواری زمانی دیاریکراو پڕاکتیزەی دەکات)) .**

کەواتە زمانەوانی کارەکی ئەو لقەی زانستی زمانە، کە تیایدا بزماتۆرەکانی زمان لە بواری نازمانیدا پراکتیزەیان دەکات ،(١)

لقە زمانەوانیەش چەندچەند جۆرێکە لەوانە : (زمانەوانی دەرونی ، کۆمەلاّیەتی ، فێرکردنی زمانی دووەم ، فەرهەنگسازی ، ...هتد) .

٢- مێژوی سەرهەلّدانی زمانەوانی کارەکی :

لەراستیدا لایەنی لێکۆلّینەوەی زمانەوانی کارەکی هەرلەسەردەمی (ئەفلاتون و ئەرستۆ) هەبووە، چونکە دەستنیشانی دەنگەکانی زمانیان کردووە لە بواری زمانەوانی پڕاکتیکیدا ، بەواتایەکی تر دەتوانین بلّێین لە سەرەتای لێکۆلّینەوەی زمانەوانی بابەتی کارەکی هەر هەبووە ، بەلاّم بەم شێوەی ئێستا نەبووە، چونکە زمانەوانی پراکتیکی بەشێوەیەکی سەربەخۆ و یا لێکۆلّینەوەی لەسەرنەدەکرا .

بەلاّم بەگشتی لەدوای سەدەی بیستەم بەشێوەیەکی سەربەخۆ ئەم زانستە (زانستی زمانەوانی کارەکی) سەریهەلّدا، ئەمەش لەوکاتەی کە بیردەکرایەوە بۆ ئەوەی تاقیگەی دەنگی دروستبکرێت بۆ لاسایی کردنەوەی دەنگی مرۆڤ لەوێوە بوارێك سەریهەلّدا بەناوی کارەکییەوە .

سالّی (١٩٦٠) بەسەرەتای گرنگی سەرهەلّدانی زمانەوانی کارەکی دادەنرێت ، چونکە کانگای لێکۆلّینەوەی بواری زمانەوانی کارەکی بوو ، بەتایبەتی لەئە نجامی کۆتایی هاتنی جەنگی جیهانی دووەم، لەبەر ئەوە زاناکان وایان بیردەکردەوەکە یەکێك لە هۆکارەکانی هەلّگیرسانی شەڕ لەنێوان میللەتاندا تێکنەگەیشتنە لە یەکتر ، هەر لەبەر ئەوە هەولّیاندا تەکنیکی فێرکردنی زمان بۆ خەلّك ئاشکرا بکەن ، وە باشترین پڕۆگرام و ڕێگا بدۆزنەوە بۆ فێرکردنی زمان ، هەروەها بەتەوژمێکی زۆر توند فێربوونی زمانی دووەم بایەخی پێبداو خرایە ناو خوێندنی زانکۆیی .

٣- زمانەوانی کارەکی لای ئێمەی کورد :

لای ئێمە زانستێکی تازەیە و دەکرێ بلّێین لەناوەڕاستی (٨٠)کانی سەدەی (٢٠)ەم دەستیپێکرد . لە سالّی (١٩٩٥) وەکو بابەتێکی زمانەوانی لە زانکۆی سەلاحەددین گرنگی پێدرا و خرایە نێو بەرنامەی خوێندەوە .

ئەم زانستە لای لە زۆربوارنامەی زانین و توێژینەوەی جیاوازی بۆخۆیەوە دیوە ، بەتایبەتی لەو بوارانەی کە بەشداری لە تاوان کردووە ، یان باسی کەسانی تر دەکات ، کە پەیوەندیان بەتاوانەوە هەیە، جگە لەمەش لە بواری نەخۆشیەکانی گوتن و چارەسەرکردنیان ڕۆلّی هەبووە، هەروەها لە فێرکردنی زمانی یەکەم و دووەم لەم ڕوانگەیەوە ئەم زانستە هەنگاوی گرنگی ناوە .

ئێستاش ئەم زانستە (زمانەوانی کارەکی) لەنێو سیستەمی خوێندنی بەکالۆریۆس و بالآ لەنێو زۆربەی زانکۆکانی کوردیتان دەخوێندرێ و کاریگەری و ڕەنگدانەوەی خۆی هەیە .

٤- گرنگی و ئامانجی زمانەوانی کارەکی :

زمانەوانی کارەکی گرنگی و تایبەتمەندی خۆی لەنێو سەرجەم بوارەکانیدا هەیە ، لەوانەش :

١- زمانەوانی کارەکی گرنگی بە فێرکردنی زمان دەدات .
٢- زمانەوانی کارەکی گرنگی بە نەخۆشیەکانی گوتن دەدات و چارەسەری گونجاویان بۆ دەخاتە ڕوو
٣- هەوڵدەدات بنەما تیۆریەکانی زمان بەکارەکی بکات .
٤- ئامانجی زمانەوانی کارەکی ئەوەیە باشترین ڕێگا و تەکنیك بدۆزێتەوە لە بواری گەشەکردنی فێربووندا.
٥- گرنگی بە کۆکردنەوەی داتا دەدات لەچوارچێوەی کاری مەیدانیدا .

٥-چۆن سودلە بواری زمانەوانی کارەکی وەردەگریت ؟

بۆ نموونە :

کاتێك پسپۆرێك هەوڵی چارەسەرکردنی کێشەی گۆکردن دەدات لە منداڵێکی تەمن (٤) ساڵیدا پێویستی بە لێکۆڵینەوە هەیە لەو هۆکارانەی کەوا بۆتە هۆی فێربوونی ئەو منداڵە (٤) ساڵیە قسەکردنی بە زمانی دایك .

هەندێکجار لە هەندێ کێشەی تاوان سودی لێ وەردەگرێ ، ئەمەش بۆ زانینی (ناسینی) ئەو کەسەی لە پشت ئەم تاوانەیە هەر لەڕێگای قسەکردن و هێز و ئاواز و گفتوگۆوە دەبێت ، کاتێك پۆلیسێك کۆمەڵێك گوتراوی تۆمارکراو بەبەڵگەوە دێنێتەوە یان کاتێك کەسێکی گومانلێکراو دەگرێ لە ڕێگەی قسەکانیەوە

٦- جیاوازی نێوان زمانەوانی تیۆری و کارەکی:

زمانەوانی تیۆری و کارەکی چەند جیاوازییەك لە نێوانیاندا هەیە گرنگترینیان بریتین لە :

- دانانی تیۆر لە زمانەوانی تیۆری و پراکتیزەکردنی لە زمانەوانی کارەکی .

- زمانەوانی کارەکی بەرجەستەکردنی زمانەوانی تیۆرییە و پێشنیارەکانیی زمانەوانی تیۆری پراکتیزە دەدات .

- گرنگی بە پرۆسەی وەرگرتنی زمان دەدات و زمانەوانی کارەکی لە روانگەی بەکارهێنانەوە لە پرۆسەی وەرگرتنی زمان دەڕوانێت .

٧- لقەکانی زمانەوانی کارەکی:

١- زمانەوانی دەرونی (Psycholinguistics) :

لقێکە لە زمانەوانی لە پەیوەندی نێوان زمان و دەروون دەکۆلێتەوە. ئەرکی زمانەوانی دەرونی چۆنییەتی وەرگرتنی زمانە لای منالّ و هەولّدان بۆ دۆزینەوەی هۆکارەکانی نەخۆشییەکانی زمان و کەموکوڕی ئاخاوتن و پەیوەندی نێوان زمان و بیر و پلاندانانی زمان و هەڵبژاردنی وشە و زانینی رادەی کاردانەوەی دەرونی منداڵە لەکاتی فێری زمانی دایك یان زمانی بێگانە دەبێت یان زانینی کاردانەوەی رەفتاری کەسانێکی بەتەمەن کە فێری زمانی بێگانە دەبێت .

- بوارەکانی زمانەوانی دەروونی:

١- نەخۆشییەکانی گوتن.

٢- زمان و بیر .

٣- وەرگرتنی زمانز

٤- نەخۆشییەکانی زمان.

٥- پلاندانانی زمان.

١- فێرکردنی زمانی دووەم.

٢- زمانەوانی کۆمەڵایەتی (Socio linguistics) :

ئەم زانستەی زمانەوانی زمان وەك دیاریدەیەکی کۆمەلآیەتی لێکدەداتەوە . وەك گشت دیاریدەکانیتر لە سەرهەڵدان و گەشە و دابەشبونی زمان بۆ چەند زارێکی جیاواز . زمانەوانی کۆمەلآیەتی لێکۆڵینەوەی خۆی لە روانگەی کۆمەلآیەتییەوە بە پێی ئاستەکانی دەنگسازی و وشەسازی و رستەسازی و واتاسازی دەکات . هەوڵدەدات ئەو یاسا و رێسا کۆمەلآیەتیانە دەربخات کە رونکردنەوە و رێکخستن بۆ رەفتاری زمان و تاك دەکەن لە پەیوەندی نێوان زمان و کۆمەلگا . ئەم زانستە جگە لەم ئەرکانە، لەو هۆکارانە دەکۆڵێتەوە کە وادەکات یەکێ لەم زارانە ببێتە زمانی ستاندەرد . هەروەها

جیاوازی نێوان زمانی نوسین و قسەکردن لێکدەداتەوە . سەرەڕای ئەمانە کارتێکردنی زمان لەسەر پەیوەندی کۆمەلایەتی لێکدەداتەوە .

بەم پێیە زمانەوانی کۆمەلایەتی هەوڵەکانی بریتییە لە لێکۆڵینەوە لە زمانی مرۆڤ لە چوارچێوەی کۆمەلایەتی و رەنگدانەوەی زمان لەناو کۆمەڵدا .

- بوارەکانی زمانەوانی کۆمەڵایەتی :

١- زانستی زارە کۆمەلایەتییەکان.

٢- جۆراوجۆری زمان.

٣- زمان و دیاردە کرمەڵایەتییەکان.

٤- زمان و کۆمەڵ.

٥- لێکۆڵینەوەی دەقەکان.

٦- جووت زمانی و فرە زمانی...هتد.

٣-فەرهەنگ و فەرهەنگسازی :

- پێناسەی فەرهەنگ:

فەرهەنگ تۆمارگەیەکە وشەکانی زمانێك یان چەند زمانێکی تێدا تۆماردەکرێ، بە مەبەستی پاراستنی وشە و زاراوەکانی زمان لە لەناوچوون، هەر فەرهەنگە، کە کلتور و شارستانیەتی میللەتان پیشاندەدات.

- جۆرەکانی فەرهەنگ:

بەشێوەیەکی گشتی فەرهەنگ بەسەر دوو جۆر دابەش دەبێت:

یەکەم: جۆرەکانی فەرهەنگ لەڕووی روخسارەوە:

ئەم جۆرەیان بەم شێوەی خوارەوە دابەش دەبێت:

١-فەرهەنگی زمانی نەتەوەیی:

ئەم جۆرە فەرهەنگەیە کە لەنێو زمانی نەتەوەیی دادەنرێت، دەکرێت دیالێکتە جیاوازەکانی زمان بگرێتە خۆ، وەك فەرهەنگی (خاڵ)ی (کوردی ــ کوردی) (شێخ مه حمەدی خاڵ) .

٢- فەرهەنگی زمانی نەتەوەیی ــ بیانی:

ئــەم جــۆرە فەرهەنگەیــە، کــە لــەنێوان دوو زمــانی جیــاواز نووســراوەتەوە، وەك: فەرهــەنگی (ئەســتێرە گەشە) (کوردی عەربی) فازل نیزام الدین.

٣- فەرهەنگی زمانی (بیانی – نەتەوەیی):

ئەم جۆرەشیان لە نێوان دوو زمــان دایــە بــەلاّم بــە پێچــەوانەی جــۆری دووەمیانــە وەکــو فەرهــەنگی (ئینگلیــزی - کوردی) سەلام ناوخۆش.

دووەم / جۆرەکانی فەرهەنگ لە ڕوی ناوەڕۆکەوە:

ئەمیش دەکرێت بە چەند جۆرێکەوە:

1. **فەرهەنگی گشتی: ئەو جۆرە فەرهەنگەیە کە زۆربەی بوارە جیاجیاکان لە خۆ دەگرێت کە وشەو زاراوەکانی تێدا کۆدەکرێتەوە و لێکدەدرێتەوە.**
2. **فەرهەنگی تایبەتی: ئەم جۆرە تایبەتە بە وشە و زاراوەکانی بوارێکی تایبەت و دیاری کراو بۆ نمونە فەرهەنگی سیاسی یان پزیشکی.**
3. **فەرهەنگی فیلۆلۆژی: ئەم جۆرەیان ڕەگ و ڕەسەنی وشەکان دەخاتەڕوو.**
4. **ئنسکلۆپیدیا: ئەم جۆرەیان زۆرترین زانیاری لە بارەی ڕووداو و مێژوو و کەسایەتییەکان لە خۆدەگرێت.**

سوودەکانی فەرهەنگ:

١- پاراســتنی وشــەکانی زمــان لــە مەترســی لەناوچــوون، چــونکە بــە تێپــەڕبوونی کــات وشــە کۆنــەکان لەناودەچن و بیردەچنەوە وشەی نــوێ جێگایــان دەگرێتــەوە، بۆیــە فەرهــەنگ وشــە کۆنــەکان لــەخۆ دەگــرێ وەك ئەرشیف دەیان پارێزێ.

٢- دەبێتــە هــۆی لابردنــی جیــاوازی لــە نووســین، دەبێتــە تاکــە سەرچــاوەیەك بــۆ وەرگرتنــی وشــە و زاراوە و جیاوازی لە نووسین ناهێلێت.

٣- دیــاری کردنــی جــۆری وشــە لــەڕووی پێکهاتنــەوە، پــۆلی وشــە وەك ئــەوەی وشــەکە (نــاوە، ئاوەڵنــاوە، ئاوەڵکارە) لەگەڵ شوێنی بەکارهێنانیان (ڕەسمی، ناڕەسمی، بازاڕی...)

٤- بەهۆی فەرهەنگەوە دەتوانرێت هەموو دیالێکت و بەش و شێوە زارەکانی زمانی کوردی کۆبکرێتەوە.

٥- فەرهەنگ دەبێتە سەرچاوەیەك بۆ ئەو کەسانەی زانیاری تەواویان دەربارەی زمانەکە نیە یاخود هیچ زانیاریەکیان لەبارەی زمانەکەوە نیە.

❖ ئامانجی دانانی فەرهەنگ:

فەرهەنگ وەکو بابەتێکی زانستی ئامانج گەلێکی زۆری هەیە، لێرەدا گرینگترین ئامانجەکانی فەرهەنگ دەخەینەڕوو:

١. تۆمارکردنی وشە و پاراستنی واتاکانییەتی.

٢. هەڵبژاردنی کەرەسە و ڕیزکرنی بە پێی ئەلف و بێ یە.

٣. لابردنی لێڵی لەسەر وشە و زاراوەکانی زمانەکە.

٤. ئامانجی فەرهەنگ زیاتر بەندە بە سروشتی کەسەکان و بابەتی فەرهەنگەکە.

❖ ئەرکی فەرهەنگ:

١. پێدانی واتای وشە.

٢. نیشاندانی واتای وشە.

٣. بنچینەی داتاشین و داڕشتنی وشەکان.

٤. پێدانی زانیاری وشەسازی و ڕێزمانی.

٥. خستنەڕووی زانیاری بەکار هێنان.

مێژووی سەرهەڵدانی فەرهەنگی کوردی: ئەم مێژووەش چەند قۆناغێکە:

قۆناغی یەکەم: قۆناغی سەرەتایی:

یەکەم کاری کورد لە بواری فەرهەنگدا دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی حەڤدەهەم (١٦٨٢- ١٦٨٣) کە یەکەمین فەرهەنگی کوردی (نەوبەهار) لە لایەن شاعیری گەورەی کورد ئەحمەدی خانی (١٦٥٠- ١٧٠٧) دانراوە، ئەم فەرهەنگە بریتی یە لە فەرهەنگێکی بچووك کە بە (زمانی عەرەبی- کوردی) بە دیالێکتی کرمانجی سەروو نوسراوەتەوە و زیاتر بۆ فێربوونی زمانی عەرەبی نووسراوە نەوەك خزمەتکردنی زمانی کوردی،

هەروەها بەشێوەی هۆنراوەیی نووسـراوە. ئـەم فەرهەنگـەی بـۆ منـداڵانی کـورد دانـاوە بـۆ ئـەوەی فێـری زمـانی عەرەبی ببن.

- ((کتێبـی گـارزۆنی- ئیتـاڵی یـە دەسـتوری زمـانی کـوردی، بـەڵام لـە کۆتـاییـدا فەرهـەنگۆکی بـۆ کـردووە هەندێك وشـەی کـوردی بـە ئیتـاڵی بەرامبـەری نووسـیوە، ئەمـە دەتـوانین بڵـێین یەکـەم کارێکـە لـە ئـەوروپا کرابێ لە ساڵی ١٧٨٧ز)).

- دواتـر فەرهـەنگی شـێخ مـارفی نـۆدەیی دێ بـە نـاوی (ئەحمـەدی) کـە لـە سـاڵی (١٧٩٥)ز نووسـراوە، ئەمەشیان هەر بۆ فێربوونی زمانی عەرەبی یە کە فەرهەنگێکی (عەرەبی- کوردی)یە.

قۆناغی دووەم/ قۆناغی جەنگی جیهانی و سەرەتای سەدەی بیستەم:

لەماوەی جەنگی جیهانی یەکەمـدا هـیچ فەرهـەنگێکی کـوردی نابینینـەوە کـە خاوەنەکـەی کـورد بێـت، تـەنیا لەو سـەردەمە ڕۆژهەڵاتناسـەکان ئەوانـەی لـەو ناوچـانە مابوونـەوە وەکـو (مێجەرسـۆن) لـە سـاڵی (١٩١٣) لـە لەندەن فەرهەنگێکی (ئینگلیزی- کوردی) نووسیوە.

- (باسیل نیکیتین) لە ورمێ لەساڵی (١٩١٦) فەرهەنگۆکێکی (ڕووسی- کوردی) بڵاوکردۆتەوە.

هـەروەها(ر.ف جاردین)لەسـاڵی (١٩٢٢) لـە بەغـدا فەرهـەنگێکی (کـوردی- ئینگلیـزی) بڵاوکردۆتـەوە. (جاردین) دەربارەی ڕێزمانی کوردی شتی نووسیوە.

قۆناغی سێیەم/ قۆناغی دوای جەنگی جیهانی:

لـەدوای سـاڵانی سـیەکانی سـەدەی بیسـتەم فەرهەنگسـازی بـەرەو فراوانـی چـوو بـەهۆی قوڵبوونـەوەی هەسـتی نەتەوایـەتی، یـەکێك لـە کـارە گرینگـەکانی ئـەو سـەردەمە گرینگـی دان بـوو بـە زمـان و ئـەدەب و مێـژووی کـورد. لێکۆڵینـەوە لـەم بوارانـە ڕێگـای خۆشـکرد بـۆ سـەرهەڵدانی فەرهەنگسـازی بـەهۆی دەرچـوونی چـەندین گۆڤـار. بـواری فەرهەنگسـازی بـە زمـانی تارادەیـەك ئاسـانتربوو وەك (لیسـتی زاراوەکـانی کۆمەڵایەتی و سیاسی) (جەلادەت بـەدرخان) کـە لـە گۆڤـاری هـاواردا بـڵاوی کردۆتـەوە، هـەروەها زاراوەکـانی عەلائـەدین سـەجادی کـە لـە گۆڤـاری نـزار، هـەروەها شـاکر فـەتاح لـە سـاڵی ١٩٣٤ فەرهـەنگێکی بڵاوکردۆتەوە.

قۆناغی چوارەم/ قۆناغی پە نجاکان و شەستەکان:

- لە ساڵی (١٩٥٠) فەرهەنگی (ڕابـەر) کـە فەرهـەنگێکی (عـەرەبی- کوردی)یـە لـە لایـەن گیـوی موکریانیـەوە دەرچوو.

- لەساڵی(١٩٥٥) فەرهەنگی (كۆڵكە زێڕینە) كە (كوردی- فارسی- عەرەبی- فەرەنسی- ئینگلیزی)یە لەلایەن گیوی موكریانیەوە دەرچوو.

- فەرهەنگی (مەردۆخی) كە فەرهەنگێكی (كوردی- فارسی- عەرەبی)یە لەساڵی (١٩٥٦) لەتاران چاپكرا لە لایەن(مەردۆخی).

قۆناغی پێنجەم/ قۆناغی ساڵی حەفتاكان و هەشتاكان:

ئەم قۆناغە بە قۆناغێكی چالاك دادەنرێت لەبواری فەرهەنگسازی دا، چونكە كۆمەڵە فەرهەنگێكی باشی تێدا دەرچووە كە هەریەكە بەهاو گرینگی خۆی هەیە. لەوانە:

- فەرهەنگی (عبدالرحمن زەبیحی) بەرگی یەكەم لەساڵی(١٩٧٧) بەرگی دووەم لەساڵی(١٩٧٨).

قۆناغی شەشەم/قۆناغی دوای ڕاپەڕین:

ڕاپەرینی ساڵی(١٩٩١) وەرچەرخانێكی مێژوویی زۆر گەورە بوو لە مێژووی گەلی كورددا گاریگەری گەورەی هەبووە لەسەر هەموو لایەن و بوارەكانی ژیاندا بە تایبەتی لەبواری نووسین و پێشخستنی زمان و ئەدەبی كوردی، چونكە بواری چاپ و چاپەمەنی زیاتربوو، بە سەدان گۆڤار و ڕۆژنامەی نوێ هاتەكایەوە، ئاسۆی بیری خەڵكی فراوانتر بوو، ئەم ڕاپەرینە كاریگەری گەورەی هەبوو لە دروست بوون و هاتنی گەلێك وشە و زاراوەی نوێ فەرهەنگسازی كوردی دەوڵەمەند كرد، كە بووە مایەی دەركەوتنی چەندین فەرهەنگ بەزمانی كوردی لەبوارە جیاجیاكانی زانستدا.

٤-(فێربوونی زمان و تیۆرەكانی) (language learning and theories)

هەرچەندە زمان بە سیستەمێكی ئالۆزدا دەڕوات، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا منداڵ بەشێوەیەكی گشتی لە تەمەنێكی دیاریكراودا فێری زمان دەبێت، بە تایبەتی زۆربەی لێكۆڵینەوەكان ئاماژە بەوە دەدەن كە لە پێنجەم ساڵی تەمەنیدا سەركەوتوو دەبێت لە وەرگرتن و فێربوونی زماندا، (جگە لەو منداڵانەی كە دووچاری نەخۆشییەكانی گوتن و ئۆتیزم دەبن).

(تیۆرەكانی فێربوونی زمان)

زانایان بە تایبەتی دەروونناسەكان لە بابەتی باسكردنی فێربوونی زمانەوە چەند تیۆرێكیان داڕشتووە، لە چوارچێوەی هەریەك لەو تیۆرانە داكۆكی لەسەر لایەنێكی فێربوونی زمان كراوەتەوە كە بریتین لە:

١ ـــ تیۆری ڕەوشتی :

ئــەم تیــۆرە وای بــۆ دەچــێت، کــە پێویســـتە بــۆ تێگەیشـــتن لـــە فێربـــوونی زمـــان ســـەرنج لـــە ڕەوشـــت و هەڵســـوکەوتی منـــداڵ بـــدرێت، چـــونکە بـــەلای ڕەوشتناســـەکانەوە لایەنـــە عـــەقلی و فیکرییـــەکان توانـــای ســـەرنجدانیان نیـــە، کەچـــی لایـــەنی ڕەوشـــت توانـــای ســـەرنجدان و تۆمـــارکردن و چـــاودێریکردنی هەیـــە. ئـــەم تیـــۆرە وا بـــە بـــاش دەزانـــێ کـــە منـــداڵ لـــە بەرامبـــەر هـــەر ڕەوشـــتێکی بەرامبەرەکانیـــدا ئـــەویش ڕەوشـــتێك دەنوێنـــێ، دەبینـــێ بەرامبـــەرەکانی هەڵوەســـتە دەکـــەن و پێـــی دڵخـــۆش دەبـــن، ئـــەوا ئـــەم ڕەوشـــتە لای جێگیردەبێت و دوبارەی دەکاتەوە .

لەم بارەیەوە (واتسۆن و سکینەر) کـە دامەزرێنـەری ئـەم تیـۆرەن، وای دەبیـنن کـە زمـان خـۆی ڕەوشـتێکە لـە سەرەتاشـدا هـەر لەسـەر بنـەمای (کـار و کاردانـەوە)، واتـە ڕەوشـتەوە دروسـتبووە. لەسـەر ئـەم بنەمایـە (بلومفیلـد) لـە داڕشـتنی بیرۆکەکانیـدا چـەمکی زمـانی و نازمـانی دەهێنێتـەوە، چـیرۆکێك لەسـەر زاری (جـاك) و (جیـل) دادەهێنـێ. بـەم پێیـە ڕەوشـتییەکان پێیـان وایـە کـە زمـان بەهرەیـەك نیـە لـە منداڵـدا هەبێ، بـەڵکو زمـان لای منـداڵ لەسـەر بنـەمای ڕەوشـتە بەرامبـەر ڕەوشـتێکی بەرامبەرەکانیـدا، واتـە لەسـەر بنەمای (کار و کاردانەوە) دروست دەبێت.

بەلأم ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە ئەم تیـۆرە بـەر ڕەخنـەی زیـاتر ناکـەوێ، چـونکە لـە توانایدانیـە وەلأمـی ئـەم ڕەخنانە بداتەوە:

ا ـ تێگەیشـتنی زمـانی پـێش گوزارشـتکردنە، ئەمـە ئـەوە دەگەیـەنێ کـە ئـەو وشـە و دەسـتەواژانەی تێیـان دەگـات بـێ پشـتگیرییە، چـونکە هانـدان زیـاتر لـەکاتی دەربڕینـی دەسـتەواژەکان دروسـت دەبێـت، بۆیـە چەمکی هاندان نابێتە خاڵی یەکلاکەرەوە لە تیۆرەکە.

ب ـ منـداڵ بـە شـێوەیەکی گشـتی هەوڵـدەدات زۆر لـەو دەربڕینانـەی گـوێی لێ دەبێـت دووبـارەی بکاتـەوە، جاری واش هەیە خـودی ئـەو دەربڕینانـە خۆیـان هەڵـەن، بـە تایبـەتی کاتێـك دایـك و بـاوك بـۆ خۆشـحاڵی بـەو جـۆرە دەربڕینانـە خـەریکی منـداڵ دەبـن، بۆیـە ئەمـە ئـەوە ناگەیـەنێ کـە منـداڵ لەسـەر ئـەو جـۆرە دەربڕینانە فێری زمانەکە دەبێـت، چـونکە ئەگـەر فێربـوونی زمـان ڕەوشـت بێـت ئـەوا منداڵەکـە ناتوانـێ ئـەو دەربڕینانـە فـەرامۆش بکـات کـە لەسـەریان ڕاهـاتووە، لـە کاتێکـدا ئەوانـەی لـە قۆنـاغی هانـدان فێریـان دەبێت، مەرج نییە لە بیریان بکات.

پ ـ هاندان و پشتگیری زیاتر بـۆ ئـەو وشـە و دەربڕینانـەن کـە مانـا بەرامبـەر بـە شـتی بەرجەسـتە بـەراورد دەکرێ، ئـەی منـدڵ چـۆن بـە ڕەوشـت فێـری ئـەو دەربڕینانـە دەبێـت کـە بەشـتی بەرجەسـتە نابەسـترێتەوە؟،

چونکە مەرجێکی کار و کاردانــەوە لەسـەر ئـەو بنەمایـە دەبێـت کـە مانـا بەرامبـەر بـە شـتە پەیوەسـتکراوەکە بکرێ.

ج ـ لەبارەی دروسـتکردنی ڕسـتەوە ئـەم تیـۆرە ناتوانـێ وەڵامـی پێویسـت بداتـەوە، چـونکە ئەگـەر پشـتگیری دایـك و بـاوك زیـاتر لـەو وشـە و دەربڕینانـە بێـت، کـە بتـوانرێ مانـا و شـتەکە بەرامبـەر بکـرێ تـاوەکو منداڵەکـە وەریـان بگرێـت، ئـەی وەرگرتنـی ڕسـتە چـۆن دەبێـت؟ خـۆ ئەگـەر منداڵەکـە ڕسـتەکەش دووبـارە بکاتەوە وەکو خۆی نایلێتەوە، بـەم پێیـە دەتـوانین بڵـێین تیـۆری ڕەوشـتکاری ناتوانێـت وەڵامـی هـەموو شـتێك دەربارەی فێربوونی زمان بداتەوە.

٢ ـ تیۆری درکپێکردن:

ئەم تیۆرە پێی وایـە کـە منـداڵ زمـان و پێکهاتـە زمانیـەکان لـە ڕێـی گریمانـە و خەملاندنـەوە فێردەبێـت، واتە گوێی لە چ جـۆرە پێکهاتەیـەکی زمـانی بێـت ئـەویش هەوڵـدەدات لەسـەر هـەمان پێکهاتـەی زمـانی شـت دووبـارە بکاتـەوە، کـاتێکیش کـارێکی لـەو جـۆرەی کـرد سـەیری هەڵوێسـتەکەی بەرامبـەری دەکـات سـەبارەت بەوەی دەری بڕیوە، ئەگەر لایـەنی ئـەرێنی تێـدابێت ئـەوا بـە بـەردەوامی وشـەکان دەردەبـڕێ، ئەگـەر لایـەنی نەرێنیشـی تێـدابێ ئـەوا هەوڵـدەدات بـە دوای پێکهاتـە دەربڕاوەکـان بچـێ لـە ڕێگـای خەملانـدن و دووبارەکردنـەوە. واتـە لەسـەر پێکهاتەیـەکی زمـانی نموونـەیی کاربکـات، هـەروەها گریمانـە دەکـات، بـۆ نموونـە ئەگـەر زمـانی کـوردی وەربگـرین دەبیـنین کاتێـك گـەورە نیشـانەی (ەکـە) دەخاتەسـەر هەنـدێ وشـە ئەویش هەمان کار ئە نجام دەدات و دوا تـر بـۆی دەردەکـەوێت کـە لـەو گریمانەیـە ڕاسـتی کـردووە یـان هەڵـەی کردووە، ئیتر بەردەوام نابێت و هەڵەکە ڕاست دەکاتەوە.

بـە پێی نـاوەڕۆکی ئـەم تیـۆرە وا دەردەکـەوێ کـە ئـەم تیـۆرەش لـە بنەڕەتـدا بچـێتەوە سـەر تیـۆری ڕەوشـتکاری، چـونکە ئـەوەی تیۆرەکـە باسـی دەکـات منـداڵ بـە سـەرنجدانی ڕەوشـتی خـۆی و کاردانـەوەی گـەورەکان دەتوانـێ ڕاسـتی و ناڕاسـتی بزانـێ. ئـەوەی لـەم تیـۆرە جێـی ڕەخنەیـە ئەوەیـە کـە ئایـا خـەیاڵی منداڵ ئەوندە فراوانە کە بتوانێ گریمانە بۆ چۆنیەتی ئاخاوتنەکانی دابڕێژێ ؟.

٣ ـ تیۆری سروشتی:

ئەم تیۆرە وای بۆ دەچێ کە وەرگـرتن و فێربـوونی زمـان خۆڕسکە، لەگـەڵ مـرۆڤ خـۆی دایـە. واتـە منـداڵ لەگـەڵ لـە دایکبـوونی توانـای فێربـوونی زمـانی لەگەڵدایـە، هـەر بۆیـە وا دانـراوە کـە زمـان ڕەوشـتێکی تایبەت بـە ڕەگـەزی مرۆڤایەتیـە، ئـەم ڕەوشـتە لای هـیچ بوونـەوەرێکی تـر بـەو شـێوەیە نیـە کـە لای مـرۆڤ هەیە.

بەلای داڕێژەرانی تیۆرەکە درککردن و توانای مرۆڤ لە وەرگرتنی زمان پەیوەستە بە لایەنە بایەلۆژیەکانی مرۆڤ خۆی (ئەندامانی ئاخاوتن، گوێ، سازگە)، (چۆمسکی) یەکێکە لەو زمانەوانانەی لە داڕشتنی تیۆرە زمانیەکەیدا گرنگیەکی زۆری بەو لایەنە داوە، چونکە بەلای ئەو زمان بریتیە لە (چالاکی و توانستی مرۆڤ). واتە هەر منداڵێك بە هۆی ئەو دوو لایەنەوە لە توانایدا هەیە لە ماوەیەکی کورت زمانی دایکی وەربگرێت، چونکە منداڵ لەگەڵ لە دایکبوونی توانستی فێربوونی زمانی لەگەڵدایە، دواتر بۆ تەواوکردنی پرۆسەکە متمانە دەکاتە سەر ئەو چالاکییەی کە لە ژینگە کۆمەڵایەتیەکە دەینوێنێ.

لەم تیۆرەدا ژینگەی کۆمەڵایەتی ڕۆڵێکی زۆری پێدراوە، چونکە چالاکی زمانی واتە تێکەڵبوون لەگەڵ ژینگەیەکی زمانی، هەربۆیە زاناکان دەڵێن وەرگرتنی زمان تەنیا بەلایەنی (توانست) ناتەواوە و پێویستی بە (چا لاکی)یە، بۆیە مرۆڤ ئەگەر لە دەرەوەی ژینگە کۆمەڵایەتییەکەی پەروەردە بێت، ئەوا لە وەرگرتنی زمان دادەبڕێت.

ئەم (توانستە)ی تیۆری (چۆمسکی) توانستێکە سنوردارە، واتە ئەگەر لە ماوەیەکی دیاریکراودا نەخرێتە (چالاکی)یەوە ئەوا نامێنێ، زانایان ئەم (توانستە) تا تەمەنی (١١) ساڵی دیاری دەکەن. ئەم (توانستە) بخرێتە هەر ژینگەیەکی زمانی شایەنی تێبینی یە منداڵەکە بە ئاسانی زمانی ئەو کۆمەڵگایە فێردەبێت.

٤ ـ تیۆری ئەرکی:

ئەم تیۆرە جەخت لەسەر بەرزبوونەوە و گەشەکردنی توانستی زمان دەکات لە میانەی پەیوەندی منداڵ بە ژینگەکەیەوە، لایەنگرانی ئەم تیۆرە جیکردنەوەی زمان لە ڕەهەندە مەعریفی و سۆزیەکانی تاك بە ئەستەم دەزانن.

لەم بارەوە (بیاجێ) ئاماژە بەوە دەدات کە وەرگرتنی زمان دەوەستێتە سەر پەیوەندی و پەیوەستی نێوان گەشە، پێشکەوتنی مەعریفی، درکپێکردنی تاکەکە، پرۆسە زمانی و نازمانیەکان لە ژینگەی کۆمەڵایەتی تاکەکەدا، هەرچەندە هاوبڕواکانی (بیاجێ) بانگەشەی ئەوە ناکەن کە ئەم تیۆرە لە گەشە پێدانی داهاتی زمانی بە تیۆرێکی تەواو (کامل) دابنرێ لە شیکردنەوەی وەرگرتنی زماندا، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا چەند لایەنێك لەڕووی چەمکەکان و پەیوەندییە ئەرکییەکان شیدەکاتەوە، لە چۆنیەتی وەرگرتنی زماندا.

ئەم تیۆرە تا ڕادەیەك لە تیۆرەکەی سروشتی و بیروڕاکانی (چۆمسکی) نزیکە بەوەی کە باسی توانستی زمانی و چالاکی لە ژینگەدا دەکات، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا جیاوازی هەیە لەنێوانیان.

(تیۆرەکانی فێربوونی زمانی دووەم)

(second language acquisition theories)

وەك سەرچــاوەکان ئامــاژەی پێــدەدەن، هــەمان ئــەو شــێوازانەی کــە پێشــتر دەربــارەی زمــانی دایــك خرابوونــەڕوو، خــاڵی ســەرەکی ئەوەیــە فێربــوونی زمــانی دایــك زیــاتر پەیوەنــدی بەلایــەنی کۆمەڵایەتییــەوە هەیە، واتە تێکەڵاوبوونی مرۆڤ بەهەمان ژینگە.

کەچی فێربــوونی زمــانی دووەم بابــەتێکی ئــاڵۆزترە ئەمــەش بــەهۆی ئــەوەی کــە مــرۆڤ بــۆ فێربــوونی زمــانی دووەم بــە تایبــەتی کــە لــەناو ژینگــەی زمانەکــەدا نــەژیێت، پێویســتی بــە ڕاهێنــانێکی زۆر دەبێــت، بۆیــە ژینگەی زمانی خاڵی یەکلاکەرەوەیە لەنێوان زمانی دایك و زمانی دووەم.

لێرە بە کورتی باس لە چەند تیۆرێك دەربارەی فێربوونی زمانی دووەم دەکەین:

یەکەم : تیۆری هاوشێوەیی و بەرامبەری:

ئــەم تیــۆرە وای بــۆ دەچــێ، کــە فێربــوونی زمــانی دایــك و فێربــوونی زمــانی دووەم دوو پڕۆســەی تــەواو هاوشــێوەن لــە بنەڕەتــدا، زمــانی دایکــیش هــیچ کاریگــەری نابــێ لەســەر ئــەو کەســەی دەیــەوێ فێــری زمــانی دووەم ببێــت.هیچ گــرنگیش بــەوە نــەدراوە کــە لــە فێربــوونی زمــانی دایکــدا منــداڵ کــە چــاو دەکاتــەوە بــە ژینگەیــەکی یــەك زمــانی ڕادێــت، دواتــر تێکــەڵاو بــە هــەمان ژینگــەی کۆمەڵایــەتی و زمــانی دەبێــت، لــەو ژینگەیــە گەشــە دەکــات و گــەورە دەبێــت و لەگــەڵ گۆڕانکاریــدا دەژی، کــە زۆر ئەســتەمە مــرۆڤ زمــانی دووەم وەك ئــەو زمانــە زگماکــە وەربگــرێ، مەگــەر لــە ماوەیــەکی زۆر درێــژ و خــۆ ڕاهێنــانێکی زۆر نــەبێ لەســەر زمانەکە.

ئــەم تیــۆرە وای بــۆ دەچــێ فێربــوونی زمــانی دایــك و فێربــوونی زمــانی دووەم، لــە بنەڕەتــدا هاوشــێوەن، ئــەم تیــۆرە پڕۆســەی فێربــوونی وەك بنەمایــەك بــە هێنــد وەرگرتــووە نــەك فێربــوونی زمــان، چونکە بەلای تیۆرەکە فێربوون پرەنسـیپێکی هاوبەشـە جـا ئـەم پرەنسـیپە بخرێتـە هـەر کـام لـەم دوو زمانـە (زمانی دایك، زمانی دووەم).

دووەم : تیۆری جیاوازی و نا بەرامبەری:

ئــەم تیــۆرە لــە کەموکورتییــەکانی تیــۆری پێشــووەوە (تیــۆری هاوشــێوەیی و بەرامبــەری) هاتۆتــە ئــاراوە، چونکە بە پێچەوانەی تیۆرەکە لەگەڵ ئەوەدا کۆکــە کــە لــە فێربــوونی زمــانی دووەمــدا زمــانی دایــك کاریگــەری زۆری هەیە، چونکە مرۆڤ کاتــێ فێــری زمــانی دووەم دەبێــت یــان هــەوڵ دەدا فێــری زمــانی دووەم ببێــت هەمیشــە

دەكەوێتــە ژێــر كاریگــەری زمــانی یەكەمــەوە بــەوەی كــە ئــەو لایەنانــەی لــە زمــانی یەكەمــەوە نــزیكن بــە ئاسایی و بێ كێشە وەریان دەگرێ، بـەلام كێشــە و كۆسـپ لــەو كاتــەوە دروسـت دەبــێ كــە هەنــدێ لــە پێكهاتــە زمانییــەكانی زمــانی دووەم پێچــەوانەی پێكهاتــە زمانییــەكانی زمــانی دایــك بــن بــەم پێیــە مــرۆڤ لــە فێربــوونی زمــانی دووەمــەوە دەكەوێتــە بــەردەم دوو لایــەن و دوو شــێواز، ئــەوەی لــە شــێواز و لایــەنی یەكەمــدا بەرچــاوە بــە لایەنــە ئەرێنییەكــەی، گواســتنەوەی هــەمان زانیارییــەكانی زمــانی زگمــاكی نــاودەبرێ، كــە زانیارییەكانی زمــانی دووەم لــەژێر كا ریگــەری هاوشــێوەیە، بــەلام كاتــێ جیــاوازی لــەنێوان پێكهاتــەی زمــانی لەنێوان هەردوو زمانەكە دەبینێ ئەوا بە گواستنەوەی نەرێنی ناودەبرێ.

لەم حاڵەتــەدا زانایــان هەوڵیانــداوە وەك لایــەنێكی ســەرەكی لــە فێربــوونی زمــانی دووەمــدا ئــەو كۆســپانە دیــاری بكــەن، ئــەویش لــە ڕێگــای بەرامبــەركردنی هــەردوو زمانەكــە بــۆ دۆزینــەوەی هاوبەشــی و جیــاوازی لەنێوانیاندا، تا لە ڕێگای ئەم بەرامبەركردنە زمانی دووەم فێری ئەو كەسانە بكەن كە دەیانەوێ.

ئــەم تیــۆرە لــە كۆتــای ســەدەی بیســتەم ســەریهەڵدا و هەوڵیــدا كەموكوڕییــەكانی تیــۆری (هاوشــێوە و بەرامبــەری) چــارە بكــات، بــەلام لەگــەڵ ئەوەشــدا نــەیتوانی ببێتــە ئــەو تیــۆرەی كــە بــەر ڕەخنــە نەكــەوێ، چونكە نەیتوانی ئــەوە یــەكلایی بكاتــەوە كــە ئایــا زمانــەكان جیــاوازی و هاوبەشــییان هەیــە یــان جیــاوازی و هاوبەشــی نێــوان زمــانی یەكــەم و زمــانی دووەم تــەنیا وەك ڕێگــای فێربــوونی زمــانی ســەیر بكــرێ، چــونكە فێربــوونی زمــان و دەستنیشــانكردنی جیــاوازی و هاوبەشــی زمانــەكان لــە چوارچــێوەی زانســتی زمانداییــە و زانستی زمان خۆی پێــوە خــەریك دەكــات، لەكاتێكــدا فێبــوونی زمــان پرۆســەیەكی دیكەیــە و لایەنــە دەرونــی، بایەلۆجی و مەعریفییەكان بەرێوەی دەبەن.

سێیەم : تیۆری شیكردنەوەی هەڵەكان:

لەئە نجامی ئەو كەموكوڕیەی لــە تیــۆری دووەمــدا (تیــۆری جیــاوازی و نــا بەرامبــەری) دۆزرایــەوە بــەوەی كــە ناتوانێ ئەو هەلانەی مــرۆڤ لــەكاتی فێربــوونی زمــانێكی تــردا دەیكــا شــیبكاتەوە، بۆیــە زانایــان لــە هــەوڵی ئــەوەدابوون تیــۆرێكی دیكــە لــە بەرامبــەر تیۆرەكــە دابڕێــژن بــۆ پڕكردنــەوەی كــەم و كوڕییــەكانی. تیــۆرە نوێیەكــە هەڵوەســتە لەســەر ئــەو هەلانــە دەكــات كــە مــرۆڤ لــەكاتی فێربــوونی زمــانی دووەمــدا دەیكــات، بەتایبــەتی لــەو كاتــەی دەیــەوێ زانیارییــەكان بخاتــە دووتــوێی دەســتورەكانی زمانــە نوێیەكــە. تیۆرەكــە دەیەوێ ئەو هەلانەی مرۆڤ لــە و بــارەوە دەیانكــات پــۆلێن بكــات، هــەروەها هۆكــاری ئە نجامــدانی هەڵــەكانیش بدۆزێتەوە بە پێی سروشتی هەڵەكان خۆیان.

تیۆرەكە دەیەوێ بە دوای ئەوەدا بگەڕێ كە هەڵەكــە لــە چییەوە سەرچــاوەی گرتــووە، ئایــا هەڵــەكان بــە هــۆی كاریگەری زمانی دایكەوەیە؟ یان لــە خــودی پێكهاتــە زمانییەكــەی زمــانی دووەمەوەیــە؟ یــان هەڵەكــە لــەكاتی

فێرکردنــی زمــانی دووەم دروســت بــووە؟ یــان هەڵەکــە لــە نەگەیشــتنی زانیارییــەکانی فێربوونــەوە ســەری هەڵداوە.

چوارەم : تیۆری فێربوونی بە هەنگاو:

ئەم تیــۆرە یــەکێکی تــرە لــەو تیۆرانــەی کــە چــۆنیەتی فێربــوونی زمــانی دووەم شیدەکەنەوە، تیۆرەکــە وای بــۆ دەچــێ کــە زمــانی دووەم لــە چــاو (بــە نســبەت) زمــانی یەکــەم زمــانێکی تایبەتــە و پێویســتە ئــەو تایبەتییەی زمانەکە بــە هەنــد وەربگــیرێ، بۆیــە وا بــە پێویســت دەزانــرێ بــۆ فێربــوونی زمــانێکی تــر واتــە، جگە لە زمانی دایك بە هەنگاو و بە قۆنــاغ بێــت و هــەر قۆنــاغێکیش تایبــەت بکــرێ بــە ئاســتێکی دیــاریکراو، چــونکە وەرگرتنــی زمــان لــە کاتێکدایــە کــە زمــان سیســتەمێکی ئــاڵۆزە بۆیــە وەرگرتنــی ئەســتەمە بــە یــەك پارچەیی، بۆیــە پێویســتە زمــانی دووەم بــە قۆنــاغ وەربگیرێــت، تــا ئــەو کاتــەی فێرخــوازی زمانەکــە دەگاتــە ئاستی ئەوەی تەواوی زمانەکە فێرببێت.

بەم پێیە ئەم تیۆرە لەســەر بۆچــونەکانی (جــان بیاجــێ) داڕێــژراوە، کــە لــە تیۆرەکــانی یەکــەمی فێربــوونی زمانــەوە خرایــەڕوو بۆیــە وای دادەنــێن کــە فێربــوونی زمــان لــە بنەڕەتــدا ڕەهەنــدێکی هــەنگاو بــە هــەنگاوی هەیە.

لەسەر ئــەم تیــۆرە زاناکــان چــەند ڕێگایــەکیان بــۆ فێربــوونی زمــانی دووەم دانــاوە ســەرەڕای ئــەو تیۆرانــەی لــەبارەی چــۆنیەتی فێربــوونی زمــانی دووەم و زمــانی دایکــدا لــە ئــارادان زاناکــان چــەند ڕێگایــەکیان لــەو تیۆرانــە هــەڵێنجاوە وەك شــێوازی چــۆنیەتی فێربــوونی زمــانی دووەم، هــەر یــەکێ لــەو ڕێگایانــە ڕەهەنــدی دەرونی، کۆمەڵایەتی و مەعریفی تایبەت بەخۆی هەیە، گرینگترینیان ئەمانەن:

أ- ڕێگای کلاسیکی (ڕێگای ڕێزمان وەرگێڕان):

ئــەم ڕێگایــە بــە کــۆنترین و بــەربڵاوترین ڕێگــای فێربــوونی زمــانی دووەم دادەنــرێ، هۆکــاری ئــەم بەربڵاویــەی ڕێگاکــە بــۆ بــەربڵاوی زمــانی لاتینــی و گریکــی گێڕدراوەتــەوە، کــە ســەدەی نــۆزدە لــەڕەوتی زمانەوانیــدا بــە ســەدەی ڕێبــازی بــەراورد و مێژوییــەوە ناســراوە. هــەروەها هــۆی بەربڵاوییەکــەی بــۆ ئــەوەش گێردراوەتەوە کە شێوازی ڕێگاکە زۆر لــە شــێوازی فێرکردنــی زمــانی دووەمــەوە نزیکــە، کــە ماوەیــەکی زۆرە لــە قوتابخانەکان دەخوێنرێ.

پوختــەی ئــەم تیــۆرە لەوەدایــە دەبــێ فێرخــوازی زمــان دەســتور و یاســا ڕێزمانییــەکانی زمــانی دووەم وەربگرێت و دواتر بە کەرەسەی هەمان زمان دایانبڕێژێتەوە.

- کەموکوڕییەکانی ئەم ڕێگایە:

١) ڕێزمان لە ئاخاوتنەوە وەردەگیرێ، ئەستەمە کەسێك بتوانێ لەسەر زانینی ڕێزمان فێری زمان ببێت.

٢) گرنگی نەدان بە پەیوەندیکردن، چونکە لەم ڕێگایەدا زیاتر لەبەرکردن ڕۆڵی سەرەکی دەبینێت.

٣) کاتێ فێرخواز دەیەوێ ڕستەیەك بەو زمانە لەسەر ئەو یاسایانە دروست بکات کەوەری گرتوون کێشەی ئەوەی بۆ دروست دەبێت کە ئاخۆ ئەم وشەیە لەڕووی ڕێزمانییەوە چ گۆڕانێکی بەسەردا دێت کاتێ دەخرێتە ڕستەوە، بەمەش دووچاری ئاڵۆزی دەبێت، لە کاتێکدا هەڵبژاردنی وشە خۆشی کێشەیە، چونکە کەسەکە نازانێ کە ئایا ئەم وشەیە بۆ ئەم شوێنە دەست دەدات یان نا.

ب- ڕێگای ڕۆنانکاری:

ئەم ڕێگایە بەسەر ئەو ڕێگایانەدا دابڕێنراوە کە زیاتر پێکهاتەی زمانی دەکەنە بنەمایەك لە فێرکردنی زمان، ئەم ڕێگایەش ئەم لقانەی لێدەبێتەوە:

١- ڕێگای ڕاستەوخۆ: ئەم ڕێگایە ڕەتدانەوەیەکی تەواوی ڕێگای کلاسیکە، چونکە ئەم ڕێگایە هەوڵدەدات لە ژووری فێرکردندا وەرگێڕانی زمانی دووەم بۆ سەر زمانی دایك و کاریگەرییەکانی وەلابنێ. ئەم ڕێگایە گرنگی بە فێرکردنی زارەکی دەدات ئەمەش لە ڕێی بەستنەوەی ناو و وشەکە خۆیەوە، تا لەم ڕێیەوە قوتابی فێری ئەو شتانە ببێ کە فێردەکرێ، واتە گوێگرتن بنەمای سەرەکییە بۆ فێرکردن.

_ کەموکوڕییەکانی ئەم ڕێگایە:

ئەم ڕێگایە زۆر گرنگی بە لایەنی زارەکی و گوێگرتن دەدات بە بێ بە هەند وەرگرتنی لایەنی زانستی زمان خۆی، واتە شیکردنەوەی زمانەکە لەڕووی زانستی، سەرەڕای ئەمەش لایەنی وەرگێڕانی فەرامۆش کردووە کە لایەنێکی زۆر گرنگە لە فێرکردنی زمانی دووەمدا.

٢-ڕێگای خوێندنەوە: ئەم ڕێگایە سەرەتا لە ئەمریکا پەیڕەو کراو دواتر بە جیهاندا بڵاوبۆوە، ئەم ڕێگایە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە پێویستە فێرخواز دەقی جۆراوجۆر بەو زمانەی دەیەوێ فێری ببێ بخوێنێتەوە، بەڵام بەبێ گەڕانەوە بۆ زمانی یەکەمی و وەرگێڕان تا بتوانێ لەم ڕێیەوە بەسەر وردەکارییەکانی زمانەکەدا زاڵ ببێ بەشێوەی هەنگاو بە هەنگاو.

٣- ڕێگای زارەکی و بیستن و بینراو: سەرچاوەکان لە چوارچێوەی ڕێگای پێکهێنان، ڕۆنانی ئەم ڕێگایە بە باشترین ڕێگا دادەنێن، کە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە پێویستە فێرخواز بە گوێگرتن لەسەر زمانەکە ڕابێ، دواتر هەوڵبدات بەو زمانە بدوێ، بۆ ئاسانکاری لایەنی بینین زیاد کراوە بۆ ڕێگاکە بۆ یارمەتیدانی فێربوون.

گرنگی ئەم ڕێگایە لەوەدایە کە فێرخواز بە هەمان ئەو زمانە ڕادێ کە هەوڵدەدا فێری ببێ. ئەم ڕێگایە زیاتر لەسەر بنەماکانی قوتابخانەی ڕۆنانکاری ئەمریکی داهێنراوە، بێگومان ئەم قوتابخانەیەش پێیوایە کە زمان بریتی یە لە ئاخاوتن و دەربڕین نەك نوسین و خوێندنەوە، بۆیە کاتی خۆی (فرانس بواس) لەم ڕێگایەوە هەوڵیداوە بناغەی زمانی ئەمریکی بە لێکۆڵینەوە لە زمانی هیندییە سورەکان بنیات بنێ. هەروەها گرینگییەکەی لەوەدا دەردەکەوێ کە زمانەکان لەگەڵ یەکتردا جیاوازن، بۆیە کاتێ فێرخواز هاندەدرێ زمانەکە لە ڕێی گوێگرتن و ئاخاوتنەوە وەربگرێ، ئەوا ئەو زمانە فێر دەبێت کە قسەکەران قسەی پێدەکەن نەك پێکهاتەی زمانی ئاڵۆز، چونکە فێربوونی زمان لەڕێگەی گەڕانەوە بۆ پێکهاتەی زمانی دووەم و ڕێزمانەکەی زیاتر فێرکردنێکی پێوەری دەبێت، لایەنی ڕاڤەکردن و پراکتیزەکردنی تێدا نابینرێ، لەکاتێکدا زمان خۆی پراکتیکە ئینجا لە پراکتیکییەوە ڕێزمان دەستنیشان دەکرێ، بۆیە زاناکان دەڵێن ڕێزمان ئاسانکارییە نەك هۆی فێربوون.

ت- ڕێگای پەیوەندیکردنی بەردەوام:

بنەمای ئەم ڕێگایە لەوە سەرچاوەی گرتووە کە چۆن زمان بە هۆکارێك بۆ پەیوەندیکردن دادەنرێ، بۆیە پێویستە فێرخوازیش ئەو زمانەی دەیەوێ فێری ببێت بۆ ئەو مەبەستە بێت دەبێت هەمیشە لە پێناو پەیوەندیکردندا وەری بگرێ و بەکاریبهێنێت نەك بۆ فێربوونی ئاستەکانی زمانەکە و ڕێزمان و پێکهاتەی زمانەکە خۆی، چونکە کاتێ کە زمانێك دەکرێتە هۆکار و ئامراز ئەوا ئاما نجەکە بەدی دێت، بەڵام ئەگەر خودی زمانەکە کرایە ئامانج ئەوا پێچەوانە دەبێتەوە.

بەم پێیە زمانەکە دەبێتە هاوڕێی هەڵگرەکەیی و هەمیشە لەگەڵی دەبێت. ئەم ڕێگایە لەسەر تیۆری (چۆمسکی) بناغەی دانراوە بەوەی کە دەتوانرێ لەسەر پێکهاتەی چەند بنەمایەکەوە چەندەها ڕستەی بێ ژمار بەرهەم بهێنرێ لەبەرئەوەشە زمان بە ئامرازی پەیوەندیکردن دادەنرێ، چونکە زمان بۆ گوزارشتکردنە لە بوارە جیاجیاکانی ژیان و کۆمەڵایەتی.

_ کەموکوڕییەکانی ئەم ڕێگایە:

١ . وا پێویست دەکا ژینگەیەکی زمانی تایبەت بە زمانی دووەم دابین بکرێ و پێویست بە فێرکەری باشیش دەکات.

٢. هـەموو کەسـێ فێـری زمانێـك دەبـێ تـەنها بـۆ ئاخـاوتن و تێگەیشـتن نییـە، بـەڵکو پێویسـتە فێرخـواز ڕێزمانی ئەم زمانـەش بزانـێ و شـیبکاتەوە، بـەڵام ئـەم ڕێگایـە تـەنیا وەك فێربـوونی ئاخـاوتن و تێگەیشـتن سەیری پرۆسەی فێربوونی زمان دەکات.

٣. بۆ تـاقیکردنەوەی ئـەو کەسـەی زمانەکـەی وەرگرتـووە ڕێگـا و شـێوازی تایبـەت پێویسـتە کـە بگیرێتـە بـەر کە تـا ئێستا ئـەم ڕێگـا و شـێوازانە دیـاریکراونین، بـەڵام لەبەرئـەوەی لایـەنێکی زمـان پەیوەندیکردنـە بۆیـە بـە کـارێکی بـاش و پراکتیکـی دادەنـرێ لـەو بـوارەدا بـەبێ لەبەرچـاوگرتنی زانسـتی زمـان. لەئە نجامـدا زاناکان باس لەوە دەکـەن کـە ئـەو ڕێگایانـە هـەموو پێکـەوە بکرێنـە بنەمایـەك بـۆ فێرکردنـی زمـانی دووەم، کە هەریـەك لـەو ڕێگایانـە کـەلێنێك پڕدەکەنـەوە، ئـەم ڕێگایـە لایـەنی بـاش و ڕەخنـەی لێـدەگیرێ، بـەڵام لەبەرئـەوەی مەبەسـتی سـەرەکی لـەم ڕێگایـە فێرکردنـی زمـانی دووەمـە بۆیـە پێویسـتە لەسـەر فێرکـەری زمانی دووەم شارەزاییەکی تـەواوی لـەو ڕێگایانـە هـەبێت کـە بتوانـێ بـە پێی پێویسـت سـود بـە فێرخوازەکـان بگەیەنێت.

(نەخۆشیەکانی گوتن) (speech pathology)

- دەبێت ئامـاژە بـەوە بکـەین، ئەوکاتـە پەیوەنـدیکردن سـەرکەوتوو دەبـێ کـە وەرگـر لـە مەبەسـتی نێـرەر بگـات، بە پێچـەوانەوە پەیوەندییەکـە سـەرکەوتوو نابێـت. هەنـدێکجار پرۆسـەی پەیوەنـدیکردن ڕووبـەڕووی هەنـدێ کێشـە و کـەم و کـوڕی دەبێتـەوە کـە دەبنـە هـۆی دروسـت بـوونی نەخۆشـیەکان و، پێیـان دەوترێت (نەخۆشیەکانی گوتن) یان (نەخۆشیەکانی پەیوەندیکردن).

ئەفازیا وەك **نەخۆشیەکی گوتن:**

ئەفازیا فـەوتانی تـەواو یـان بەشـێك لـە توانـای تێگەیشـتنە (تێگەیشـتنی واتـای زمـان، ئاخـاوتن) جـا ئەم ئاخاوتنـە چ بـە شـێوەی بیسـراو بێـت یـان نووسـراو جیـاوازی نیـە، ئەمـەش پەیوەنـدی بـە زیرەکییـەوە نیە. لـە جـۆرە جیاوازەکـانی ئـەفازیادا هەمیشـە تێکچـوونێکی دیـاریکراو لـە مەڵبەنـدێك لـە مەڵبەنـدەکانی مێشـك هەیـە کـە دەبێتـە هـۆی لـە دەسـتدانی توانـای پەیوەنـدیکردن، واتـا هێماکـانی پەیوەنـدیکردن ناناسـێتەوە.زاراوەی (ئـەفازیا) بـۆ مرۆڤـی گـەورە بـەکاردێت بـەڵام بـۆ منـداڵی نزیـك تەمـەن شـەش سـاڵی زاراوەی (دیفـازیـا) بـەکاردێت، کـە لـە شـێوەی گەشـە نـەکردنی تـەواوی زمـان بەدەردەکـەوێت. شـایانی باسـە منـداڵی توشـبوو بـە (دیفـازیـا) دەتـوانێ قسـە بکـات و مەبەسـتی خۆشـی بگەیـەنێت، بـەڵام وشـە و یەکـەی زمانی (ڤاکۆبلەری) سنوردارە.

(پرۆگرامی زمانەوانی دەماری) (Neuro language programming)

- **پێناسەی پرۆگرامی زمانەوانی دەماری (N.L.P):**

زمانەوان و دەروونناسەکان چەندین پێناسەی جیا جیایان بۆ زمانەوانی دەماری کردوە هەر یەکە بە جۆرێك، لەوانە:

- دکتۆر تاد جێمس: لێکۆڵینەوەی بابەتیانەیە دەربارەی شارەزایی یان تاقیکردنەوە کە چۆن کاریگەری دەکەینە سەر ڕەفتار.

- زانستێکی ڕەفتارییە کە تیۆر و شێواز و تەکنیکت پێشکەش دەکات لە پێناو گۆڕان و کاریگەری یان نمونەیەکی ڕەفتارییە شارەزایی و تەکنیکیت پیٚ دەبەخشێت.

- ئیبراهیم ئەلفەقیە دەڵێت: کاریگەری زمانە لەسەر مێشك و ڕەفتارەکانی مرۆڤ.

- **مێژوی سەرهەڵدانی پرۆگرامی زمانەوانی دەماری:**

لەگەڵ گەشە سەندنی بوارەکانی زانست لە چەرخی نوێدا بە تایبەت دوای کارکردنی زانایانی زمانەوانان لە سەر زمانەوانی کارەکی سەرەنجام چەندین زانست کە بە هۆی زمانەوە یان بە زمانەوە لکاون وابەستەی زمانن دۆزرانەوە پرۆگرام کردنی زمانەوانی دەماری کاری هاوبەشی چەند زانایەك بوون لەوانە: د. جۆن تۆماس لە سالی ١٩٣٩ کە دکتۆری لە زمانەوانی لە زانکۆی کالیفۆرنیا بە دەست هێنابوو، دواتر وەك پرۆفیسۆرێك لە بواری زمانەوانی لە زانکۆی سانتاکرۆز لە کالیفۆرنیا دامەزرا، لەم ماوەیەدا چەند لێکۆلینەوەیەکی گرنگی لە بواری زمانەوانی پێشکەش کرد، داوتر پەیوەندی کرد بە د. ریچارد باندلر لە سالی ١٩٥٠ کە قوتابی خوێندنی بالاّ بو لە بواری دەروونناسی و پسپۆڕ بوو لە بواری بیرکاری و پرۆگرام داریژی کۆمپیوتەر بوو و ئارەزومەندی بیست و ڕۆنانی نمونەی ئاخاوتن بوو داوای لە دکتۆر (گریندر) کرد کە هاوبەشی لە لێکۆلینەوەکانی بکات و بە ئەزمونەکانی زۆر سەرسام بوو.

زاراوەی پرۆگرامی زمانەوانی دەماری (N.L.P):

پڕۆگرامی زمانەوانی دەماری وەکو زاراوەیەك لە سیٚ بەش پێکهاتووە:

پڕۆگرام: بریتی یە لە بەرزەفتەکردن و دەستبەسەرداگرتنی هزر و بیر و هەستەکانی مرۆڤ بەرەو باشتر.

زمانەوانی: توانای سروشتی تاکە بۆ بەکارهێنانی زمان، زمانی جەستە و دەربڕاو دەگرێتەوە.

دەماری: کۆئەندامی دەمار دەگرێتەوە، هۆکارە بۆ کارپێکردنی هەموو هەست و جەستەی مرۆڤ.

- **واتای پڕۆگرامی زمانەوانی دەماری (N.L.P)**

ئەم زانستە کە بـە زمـانی ئینگلیـزی بـە زانسـتی (N.L.P) ناسـراوە لـەڕووی دەسـتەواژە کـورت کـراوەی ئـەم وشانەن

ℕ – دەمار:

ئاماژە بۆ کۆئەندامی دەمار دەکات کە پێنج هەستەکان لە خۆدەگرێت.

𝕃 - زمانەوانی:

ئاماژە بۆ تواناکانمان دەکات بـۆ بـەکار هێنـانی زمـانی گـوتراو و زمـانی جەسـتە تـاوەکو شـێوازی بیرکردنـەوە و بیروڕا بدۆزێتەوە و بەرانبەر بخوێنێتەوە

ℙ – پڕۆگرامکردن:

ئەو توانسـتەیە کـە توانـای دۆزینـەوە و بـەکارهێنانی پڕۆگرامـە عەقلییـەکان دەگرێتـەوە لـە عـەقلمان، کـە لـە پەیوەنـدی کردنەکانمانـدا لەگـەڵ کەسـانی تـر بـە بـێ ئاگـایی بەکاریـدەهێنن لـەڕێگای ئـەم پڕۆگرامکردنـە زمـانی عـەقل بـەکار دەهێـنین بـۆ گەیشـتین بـە ئـە نجامێکی بـەهێز و بـاش. لێکۆڵینـەوەکان سەلماندویانە کە لەسەدا نـەوەدی پڕۆگـرام کردنـی مـرۆڤ لـە نێـوان لـە دایـك بـون و سـاڵی حەوتـەم دا دەبێـت لە نێوان سالانی (٧ - ١٨)دەگاتە سەدا سەد.

- **سوودەکانی زمانەوانی دەماری:**

١- **کۆنترۆڵکردنی هەستەکان.**
٢- **کۆنترۆڵکردنی ڕێگای بیرکردنەوە و بەکارهێنانی لەکاتی پێویست.**
٣- **دەربازبوون لە ترس و دڵەڕاوکێ و باری لە ناکاو بەخێراییەکی لە ڕادەبەدەر.**
٤- **ڕێگات بۆ ئاسان دەکات بۆ تێکەڵبوون لەگەڵ کەسانی تری دەوروبەرت.**
٥- **زانینی چۆنیەتی بەدەستهێنانی ئەو ئامانجەی کە دەتەوێ.**
٦- **زانینی ستراتیژیەتی سەرکەوتن.**
٧- **کاریگەری خستنە سەر کەسانی بەرامبەر و خێرایی ڕازیکردنیان.**

- **بوارەکانی زمانەوانی دەماری:**

لـه زۆربـەی بوارەکانـدا ئـەم زانسـتە دەتوانـدرێت بـەکار بهێنـدرێت بـە تايبـەت ئـەو بوارانـەی کـە مـرۆڤ زمانی تێدا بەکار دەهێنێت، لە گرینگترین بوارەکانیش :

١- فێرکردن.

٢- بواری پەرە پێدانی کەسایەتی.

٣ - بواری بانگەوازی.

٤- بواری کارگێری.

٥-بواری تەندروستی.

-تایبە تمەندییەکانی پرۆگرامی زمانەوانی دەماری:

پرۆگرامی زمانەوانی دەماری چەند تایبە تمەندییەك لە خۆ دەگرێت لەوانە :

١- دەبێت پەیاممان ڕون و دیاری کراو بێت.
٢- دەبێت پەیاممان باش و پۆزەتیڤ بێت.
٣- دەبێت پەیامەکا نمان لە کاتی ئێستا بێت.
٤- دەبێت هەستێکی بەهێز پاڵپشتی پەیامەکەت بکات تاوەکو عەقلی ناوەوە وەری بگرێت.
٥- دەبێت پەیام دووبارە و سێ بارە بکرێتەوە تاوەکو عەقل پرۆگرام دەبێت.

❖ گریمانەکانی پرۆگرامی زمانەوانی دەماری:

پرۆگرامی زمانەوانی دەماری هەوڵـدەدات بـۆ هـەرکارێك کـە هێشـتا بـە ئـە نجام نەگەیشـتوە یـان ڕویـداوە، گریمانـەی باشـی و خرا پـی بـۆ دابنێـت لەڕێگـەی گریمانەکانـەوە دەتوانـدرێت ئامـانج دیـاری بکرێـت لـە گرینگترین گریمانەکانیش:

١- نەخشەی زەینیمان هەموو کات نەخشەیەکی ڕاست نییە.
٢- ڕێزگرتن و وەرگرتنی بەرانبەر وەك خۆی.
٣- کەوتن نییە بەڵکو شارەزایی و تاقیکردنەوەیە.
٤- کەسی نەرم و لەسەرخۆ دەتوانێت کۆنترۆلی کارەکانی بکات.
٥- عەقڵ و جەستە کاریگەرییان لەسەر یەکتر هەیە.
٦- من کۆنترۆڵی عەقلم دەکەم کەواتە من بەرپرسیارم لە کارەکەم.
٧- لە دوای هەر ڕەوشتێك مەبەستێکی باش هەیە.

٨- ئەگەر مرۆڤێك لە توانایدا هەبو كارێك بكات ئەوا خەڵكی تر دەتوانن ئەم كارە فێربن و بەهەمان شێوە ئەنجامی بدەن.

٩- ڕەفتار گوزارشت لە مرۆڤ ناكات.

١٠- قسە بكەین یا نەكەین هەر گوتومانە.

❖ ئامانجەكانی پڕۆگرامكردنی زمانەوانی دەماری:

١- دۆزینەوەی خودی تاكەكەس بۆ خۆی، واتە ئەو هێزە ڕاستەقینە و توانایەی كە هەر تاكێك هەیەتی كە بە هۆیانەوە دەتوانێ جۆرەكانی ژیانی بگۆڕێ لەڕووی بیركردنەوە و ڕەفتارەوە.

٢- ئەم زانستە بایەخ بە دۆزینەوەی چەشنەكانی مرۆڤ لەڕووی بیركردنەوە و هەستەكانەوە دەدات. دەتوانێ بگاتە ئەوەی كە دوای پڕۆگرامكردنی تاكێ لە تاقیكردنەوە بەتەواوی كەسایەتیەكەی بگۆڕێ.

٣- باشتركردنی ژیانی مرۆڤ لە هەموو لایەنەكانی ژیاندا.

٤- ئەم زانستە توانیویەتی بارەكانی ئەندێشەی مرۆڤ بپێكێ و بیاندۆزێتەوە، تەنانەت لە حاڵەتی نەرێنیشەوە بیانگۆڕێ بۆ حاڵەتی ئەرێنی.

٥- لە بواری چارەسەركردنی هەندێ نەخۆشیدا زۆر سەركەوتوو بووە، لەوانە (فۆبیا، ترس لەشوێنی بەرز، خەمۆكی، گەشكە).

(زمانەوانی دادگەری _ دادوەری)

(Forensic Linguistics) پێناسەی زمانەوانی دادوەری :

- ئەشەر (١٩٩٤) دەڵێت: زمانەوانی دادوەری لقێكە لە لقەكانی زمانەوانی كارەكی، لەو زانیاری و داتا زمانەوانیان دەكۆڵێتەوە و شی دەكاتەوە كە لەگەڵ ڕوودانی تاوانەكە دێن، بە مەبەستی دەستنیشان كردنی ناسنامەی تۆمەتبار یان تاوانكار.

لە دیارترین لقەكانی زمانەوانی دادوەری دەنگناسیە (ForensicPhonetics)

- فرێزەر (٢٠٠٥) بەم جۆرە پێناسەی دەكات و دەڵێت: ئەو زانستەیە كە تەكنیك و تیۆرەكانی دەنگناسی بەكاردێنێت لە گەڕان بەدوای پرسە یاساییەكان و دەستنیشان كردنی ناسنامەی تاوانكار لە میانەی پشكنینی داتا دەنگییە تۆمار كراوەكان، كە لەكاتی ئەنجامدانی تاوان، یان كێشەكە گۆكراون و دەربڕاون.

گـرنگترین و دیـارترین جێبـەجێ کـردن لـە بـواری زمانناسـی دادوەری سـاغکردنەوەی ناسـنامەی قسـەکەرە، ئەمەشـیان لـە میانـەی شـیکردنەوەی داتـا دەنگییـە ڕاسـتەخۆکان و تۆمارکراوەکانـەوە، ئـەم لقـە لێکۆڵینـەوە لە دەنگە مۆر (Voice Print) و تابووری دەنگی کەسەکە لە خۆ دەگرێت.

❖ مێژوو و پێشکەوتنی زمانەوانی دادوەری:

وەك سـەرجەم زانسـتەکانی دیکـە کـارێکی سـەختە مێـژووی سـەرهەڵدان و سـەردەمی هاتنـە ئـارای زانسـتی زمانناسـی دادوەری دیـاری بکـەین، بـەلام زانایـانی ڕۆژئـاوا دەڵـێن سـەرەتای بـەکارهێنانی ئـەم زانسـتە لـە (ئینجیـل لـە سـفری یۆحـەنا) بەرچـاو دەکـەوێت. ئینجیـل دەیگرێتـەوە کـە چـۆن یـەعقووبی کـوڕە گچـکەی ئیسحاق مافی برا گەورەکـەی بەدەسـتهێنا کـە نـاوی (عیسـۆ) بـوو، یـەعقووب خـۆی وەك کـوڕە گـەورە نوانـد و لاسایی دەنگی برا گەورەکەی کردەوە، بۆیە باوکی ئەو مافەی پێداوە (کۆڕی ئینتەرپۆل).

بوارەکانی زانستی زمانناسی دادەوەری:

لە گرنگترین بوارەکانی ئەم زانستە :

١ ـ ساغکردنەوەی ناسنامەی قسەکەر (Identification Speaker)

بە شێوەیەکی گشتی ناسنامەی قسەکەر بە دوو ڕێگە دەناسرێتەوە.

١-ڕێگـەی ناسـینەوەی ناسـنامەی قسـەکەر بـە گـوێگرتنی ئاسـایی (Auditory Identification) لە ڕێگەی تابوری دەنگی کەسی.

٢-ڕێگـەی ناسـینەوەی ناسـنامەی قسـەکەر بـە بـەکارهێنانی تـەکنیکی (- Identification Technical Speaker) ئـەم ڕێگەیـە مـۆری دەنگـیش لـەخۆ دەگرێـت (Auditory Identification).

١ ـ ناسینەوەی ناسنامەی قسەکەر بە ڕێگەی گوێگرتن لە دەنگەکەی:

٢ ـ ساغکردنەوەی ناسنامەی قسەکەر بەتەکنیك (Identification echnical Speaker)

٣ ـ ساغکردنەوەی ناسنامەی دانەر (Author Identification).